

J. H. Blokdijs

Actieve belastinglatenties en het voorzichtigheidsbeginsel

1. Inleiding

Sinds het arrest van 31 mei 1979 van de Ondernemingskamer (OK) inzake de jaarrekening 1977 van Pakhoed Holding B.V. (Pakhoed) heeft de kwestie van de z.g. actieve belastinglatenties vele pennen in beweging gebracht. Het strijdpunt is de vraag of actieve latenties tot waardering kunnen worden gebracht indien er passieve latenties zijn die met zekerheid actueel zullen worden in de periode waarin fiscale verliezen met latere winsten verrekend mogen worden.

Zoals bekend, beantwoordde de OK deze vraag in genoemd arrest ontkenkend. Van vele zijden is dit oordeel bestreden; één van de eersten was Burggraaff, die in december 1979 in dit blad zijn twijfels motiveerde. Nadien vervolgde het recht zijn loop. Pakhoed ging in cassatie en werd door de Hoge Raad (HR), bij arrest van 26 maart 1980, in het gelijk gesteld. Inmiddels was de vraag opnieuw aan de orde gekomen in de procedure inzake de jaarrekening 1976 van Papierfabriek van Gelder & Zonen N.V. (Van Gelder) en de OK verscherpte zijn standpunt nog in het desbetreffende arrest van 7 februari 1980. Doch op 29 mei 1980 nam de OK in het laatste arrest inzake de jaarrekening 1977 van Pakhoed de overwegingen van de HR over.

Men zou kunnen stellen dat daarmee de zaak van de baan is: de OK heeft zijn standpunt na het Van Gelder-arrest gewijzigd, zodat laatstgenoemd arrest niet doorslaggevend voor de jurisprudentie behoeft te worden geacht. Toch is bij menigeen het gevoel blijven bestaan dat zowel de OK als de HR op onjuiste gronden beslist hebben; dat gevoel is niet helemaal ongerechtvaardigd, zoals ik hoop aan te tonen.

Bovendien is er nog een andere aanleiding de zaak weer eens op te rakelen: de verschijning in oktober 1983 van een ontwerp-richtlijn van de Raad voor de Jaarverslaggeving (RJ) inzake latente belastingen in de jaarrekening. Ook de z.g. Aanpassingswet Vierde EG-Richtlijn werpt nieuw licht op een enkel aspect van deze materie.

Tot dusverre is de discussie over dit vraagstuk deels verbaal gevoerd, bijvoorbeeld door Burggraaff, Bak, Meeles, Smulders en Beckman. De accountant van Van Gelder heeft zijn betoog met een beknopt cijfervoorbeeld geadstrueerd; uitgebreide cijfervoorbeelden worden gegeven door Sanders & Burgert, en door Van Hoepen in zijn proefschrift. Aangezien dit voor deze ingewikkelde stof de meest overzichtelijke wijze van behandeling is, zal ik deze methode ook volgen.

Ten einde de lezer niet te noodzaken bij lezing van de navolgende publikatie eerder genoemde arresten te raadplegen, worden hierna eerst de overwegingen en uitspraken van OK en HR ter zake weergegeven.

2. De argumenten

In het Pakhoed-arrest van de OK zijn de cruciale passages de volgende: 'De vraag immers of een te zijner tijd in aanmerking te nemen fiscaal liquidatieverlies dan aanleiding zal geven tot een verschuldigde belasting die ten gevolge van dit verlies lager is dan die zou zijn indien dit verlies niet aanwezig is, is afhankelijk van de vraag of overigens te zijner tijd uit anderen hoofde sprake zal zijn van fiscale winst. Hoewel niet uitgesloten is dat een concern als Pakhoed bij het berekenen van zijn toekomstige fiscale winst onder meer door het naar keuze al dan niet gebruik maken van fiscale faciliteiten, invloed kan uitoefenen op het jaar waarin haar fiscale winst ontstaat en op de omvang van die fiscale jaarwinst, dat betekent niet dat reeds thans als vaststaande mag worden aangenomen dat het te zijner tijd in aanmerking te nemen fiscale liquidatieverlies in mindering kan worden gebracht op fiscale winst.

De handelwijze van Pakhoed is in strijd met het voorzichtigheidsbeginsel, dat in het bijzonder bij het in aanmerking nemen van mogelijk in de toekomst te realiseren baten in acht moet worden genomen. Daaraan doet niet af dat - zoals Pakhoed heeft gesteld - in de toekomst passieve belastinglatenties actueel zullen worden. De invloed daarvan mag eveneens op grond van het voorzichtigheidsbeginsel eerst in aanmerking genomen worden in het jaar waarin deze latenties actueel worden.'

De HR stelt hiertegenover:

'Aan haar beslissing heeft de OK voorts ten grondslag gelegd het oordeel dat niet reeds thans als vaststaande mag worden aangenomen dat het te zijner tijd in aanmerking te nemen fiscale liquidatieverlies in mindering kan worden gebracht op fiscale winst.

Hiermee heeft de OK een te strenge eis gesteld.

Voor een getrouwe weergave van de grootte van het vermogen is het verwerken in de balans van een actieve belastinglatentie, zoals hier is geschied, toelaatbaar indien in redelijkheid mag worden aangenomen, dat realisatie van de belastingclaim te zijner tijd zal kunnen plaatsvinden. Dat dit laatste het geval is ligt in de stellingen van Pakhoed zoals deze door de OK zijn weergegeven besloten.'

In het Van Gelder-arrest zijn de argumenten van de OK veel concreter:

'Het systeem houdt immers in, dat in het verliesjaar het recht op voorwaartse fiscale verliescompensatie, zij het ten dele, ten gunste van de winsten verliesrekening wordt gebracht en mitsdien als een actiefpost in de balans in aanmerking wordt genomen welke vervolgens gecompenseerd wordt met de bestaande voorziening voor latente belastingverplichtingen. De Ondernemingskamer is van oordeel dat - zo al aan het recht op voorwaartse fiscale verliescompensatie een waarde zou kunnen worden toegekend - het opnemen van die waarde als bate in het jaar waarin het betref-

fende verlies is geleden, in de zorgelijke situatie waarin VGP verkeerde, zoals ook in het verslag van de raad van bestuur tot uitdrukking is gebracht, in strijd is met de voorzichtigheid. Dit klemte te meer nu het systeem inhoudt dat de voorziening voor latente belastingverplichtingen in volgende jaren waarin weer winst wordt gemaakt, weer ten laste van de winst- en verliesrekening moet worden aangevuld. Aldus wordt in het heden een bate geboekt die in de toekomst tot lastenverzwaring leidt.'

3. Een cijfervoorbeeld

De relevante cijfers zijn samengevat op het hierna volgend overzicht.

Bedragen in f 1.000

	Jaar 1	Jaar 2	Jaar 3	Jaar 4	Jaar 5
1. Aangifte vennootschapsbelasting					
Resultaat voor vennootschapsbelasting	-650	-175	0	75	500
Verschil afschrijvingen commercieel/fiscaal (bijtelpost)	25	25	25	25	25
Fiscaal resultaat	-625	-150	25	100	525
Carry back over	500	-	-	-	-
Te compenseren verlies 1/1	-	-125	-275	-250	-150
Te compenseren verlies 31/12 c.q. Belastbaar bedrag	-125	-275	-250	-150	-
	-	-	-	-	375
Te ontvangen vennootschapsbelasting (a 48%)	240	-	-	-	-
Te betalen vennootschapsbelasting (a 48%)	-	-	-	-	180
2. Jaarrekening					
Resultaat voor vennootschapsbelasting	-650	-175	0	75	500
Last uit hoofde van vennootschapsbelasting:					
- Vrijval latentie gebouw	- 12	- 12	- 12	- 12	- 12
- Verliescompensatie:					
A. Carry back	-240	-	-	-	-
B. Tegen latentie gebouw	- 60	- 48	-	-	-
C. Afloop latentie gebouw	-	12	12	12	72
- Te betalen	-	-	-	-	180
Belastinglast (- betekent: negatieve last)	-312	- 48	0	0	240
Nettoresultaat	-338	-127	0	75	260
3. Latentie op gebouw (a 48%)					
Stand 1/1	420	348	300	300	300
Vrijval ingeolge aangifte	- 12	- 12	- 12	- 12	- 12
Vrijval ingeolge verliescompensatie	- 60	- 48	-	-	-
Afloop verliescompensatie	-	12	12	12	72
Stand 31/12	348	300	300	300	360

Ter toelichting diene het volgende:

Vijf jaar voor de aanvang van jaar 1 heeft de vennootschap een gebouw in gebruik genomen dat f 5.000.000 heeft gekost. De vennootschap heeft toen een oud gebouw verkocht en daarbij een boekwinst van f 1.000.000 gemaakt; voor dit bedrag is fiscaal een vervangingsreserve volgens art. 14 Wet Inkomstenbelasting 1964 gevormd. Beide bedragen betreffen uitsluitend het gebouw; de grond blijft buiten beschouwing. Het gebouw wordt in 40 jaar volledig afgeschreven, zowel in de jaarrekening als in de fiscale overzichten. Jaarlijks wordt dus f 125.000 afgeschreven, waarvan de fiscus slechts f 100.000 accepteert. Voor het verschil van f 25.000 per jaar is vijf jaar geleden een passieve latentie gevormd, groot $40 \times f 25.000 \times 0,48$, zijnde f 480.000. Over de afgelopen 5 jaar is hieraan jaarlijks 48% van f 25.000, dus f 12.000, onttrokken, zodat de latentie aan het begin van jaar 1 f 420.000 bedraagt. In het voorbeeld wordt geabstraheerd van complicaties als vermogensaftrek, WIR en dergelijke.

Jaar 1

In dit jaar wordt - voor het eerst in een reeks van jaren - een verlies geleden, en wel van f 650.000 voor vennootschapsbelasting. In de fiscale aangifte verschijnt een verlies van f 625.000, omdat fiscaal f 25.000 minder afgeschreven kan worden. Het hiermee samenhangende deel van de latentie, f 12.000, kan vrijgenomen worden, omdat de latente verplichting daadwerkelijk met dat bedrag verminderd is. Dit bedrag moet als negatieve last verantwoord worden. In de voorgaande twee jaren is in totaal een fiscale winst van f 500.000 aangegeven. Door de achterwaartse verliescompensatie kan de hierover betaalde belasting ad f 240.000 teruggevorderd worden. Ook dit bedrag moet als negatieve last verantwoord worden.

Aan het einde van jaar 1 bedraagt het fiscaal compensabele verlies dus f 625.000 minus f 500.000, zijnde f 125.000. De vennootschap past nu de door de OK gewraakte methode toe; straks zal worden gezien of dit gerechtvaardigd is.

Gedurende de termijn waarin voorwaartse verliescompensatie kan plaatsvinden (thans 8 jaar) zal in totaal $8 \times f 25.000$, dus f 200.000 meer winst of minder verlies moeten worden aangegeven dan uit de jaarrekeningen zal blijken. Dit bedrag is f 75.000 hoger dan dat van het compensabele verlies, zodat 48% van het restant ad f 125.000, zijnde f 60.000, als negatieve last verantwoord wordt.

De totale verantwoorde negatieve belastinglast bedraagt dan f 312.000 en dat is exact 48% van het verlies voor vennootschapsbelasting. Dat dit niet altijd het geval zal zijn, zal blijken in jaar 2.

Jaar 2

De vennootschap slaagt erin een minder slecht resultaat te boeken: het verlies bedraagt f 175.000 voor vennootschapsbelasting. Ten gevolge van het afschrijvingsverschil ad f 25.000 bedraagt het fiscale verlies f 150.000. In jaar 1 zijn de afschrijvingsverschillen over de (acht) jaren 2 t/m 9 in aanmerking genomen bij de beantwoording van de vraag welke bate uit

hoofde van het fiscaal compensabele verlies verantwoord kon worden. Van deze afschrijvingsverschillen is toen f 75.000 'over'gebleven. In jaar 2 kan hier f 25.000 bijgeteld worden, omdat er opnieuw een fiscaal compensabel verlies is waarvan de compensatietermijn één jaar later, aan het einde van jaar 10, verstrijkt. Er is dus in totaal f 100.000 aan afschrijvingsverschillen beschikbaar, hetgeen minder is dan het fiscale verlies over jaar 2; daarom wordt 48% van dit bedrag als negatieve belastinglast opgevoerd. Tegengeworpen zou kunnen worden dat de latente belastingverplichting die in jaar 2 opkomt meegenomen is in de totale bate die in de jaren 1 en 2 uit hoofde van de verliescompensatie verantwoord is. Dat is juist en daarom moet de in jaar 2 opkomende latente belastingverplichting worden gecompenseerd met de normale jaarlijkse vrijval van de latentie. In vorenstaand overzicht gebeurt dat onder 'Jaarrekening' op de regel 'Afloop latentie gebouw' en onder 'Latentie op gebouw' op de regel 'Afloop verliescompensatie'. Daarmee is aan het einde van jaar 2 het aantal jaren waarover de latentie op het gebouw niet in aanmerking is genomen weer op 8 gebracht. De negatieve belastinglast bedraagt f 48.000 bij een verlies van f 175.000. Die negatieve last is geringer dan 48% van het verlies; het verschil bedraagt f 36.000. Activering van dit bedrag wordt voorshands niet gerechtvaardigd geacht; dat zou neerkomen op activering van toekomstige winst. Dit bedrag zal in jaar 4 weer in de beschouwing terugkeren. Intussen kan over de jaren 1 en 2 nog wel iets anders gezegd worden. Indien de vennootschap voortgaat met het lijden van verliezen dan zal er nooit meer vennootschapsbelasting betaald worden. De door de OK in het Van Gelder-arrest genoemde 'zorgelijke situatie' kan dan ook nooit een argument opleveren voor het handhaven van enige passieve belastinglatentie, laat staan indien er een recht op verliescompensatie tegenover staat. Het argument van de OK lijkt eerder een rechtvaardiging om ook de resterende f 36.000 in aanmerking te nemen en is dus geen logische consequentie van het beroep op het voorzichtigheidsbeginsel.

Jaar 3

De vennootschap weet de opgaande lijn in de resultaten vast te houden: het resultaat is nihil. Fiscaal is er wel winst, en wel van f 25.000 wegens het afschrijvingsverschil. Omdat er in de jaren 1 en 2 een fiscaal compensabel verlies van f 125.000 plus f 150.000, dus van f 275.000, is ontstaan, behoeft er geen belasting betaald te worden; ultimo jaar 3 bedraagt het compensabel verlies f 250.000. Het recht op voorwaartse verliescompensatie vermindert met 48% van f 25.000, dus f 12.000. Dit moet worden gecompenseerd met de vrijval van de latentie ad f 12.000, waarna in de jaarrekening de belastinglast nihil is.

De OK noemt in het Van Gelder-arrest het tot dusverre toegepaste systeem 'in strijd met de voorzichtigheid'. Uit dit voorbeeld blijkt echter zonneklaar dat er geen sprake is van onvoorzichtigheid. Door het bestaan van het recht op verliescompensatie kan de passieve latentie niet tot belastingheffing leiden!

De OK lijkt uit het oog te verliezen dat de fiscus vennootschapsbelasting heft over een saldo, het eindbedrag van de aangifte. Het recht op voor-

waartse verliescompensatie is dan ook een recht op saldering. Daarom kan dit recht nooit, zoals de OK in het Van Gelder-arrest zegt, 'als een actiefpost in de balans in aanmerking (worden) genomen'. Het recht op voorwaartse verliescompensatie doet geen activum ontstaan, maar kan slechts leiden tot het teniet gaan van een passivum!

Het onderhavige vraagstuk kan dan ook het best beschouwd worden door niet uit te gaan van het recht op verliescompensatie, maar van de bestaande passieve verplichtingen, met andere woorden: welke latente verplichtingen kunnen wegens het recht op verliescompensatie op nihil gewaardeerd worden? In het gegeven voorbeeld dienen daartoe gerekend te worden de latenties wegens de afschrijvingsverschillen die binnen de wettelijke compensatietermijn zullen optreden; de uitspraak van de OK komt in wezen neer op een bevel tot het aanhouden van een latente stille reserve! Het gaat hier om latente verplichtingen, waarvoor - zoals bij Van Gelder - in eerste instantie een *voorziening* moet worden gevormd; een consequentie van het standpunt van de OK is dat hier sprake zou zijn van een *vaststaande* verplichting die onder Schulden (op lange termijn) gerubriceerd behoort te worden.

De OK had echter in het Van Gelder-arrest nog een argument voor zijn standpunt en dat komt in jaar 4 aan de orde.

Jaar 4

In dit jaar behaalt de vennootschap eindelijk weer winst: f 75.000. Fiscaal is het resultaat weer f 25.000 hoger. Het compensabele verlies bij de aanvang van het jaar bedroeg f 250.000, zodat aan het einde van jaar 4 een bedrag van f 150.000 resteert.

De vermindering van het recht op voorwaartse verliescompensatie vloeit voor 48% van f 25.000 voort uit het bekende afschrijvingsverschil. Dit moet weer met de vrijval van de latentie gecompenseerd worden. Genoemd recht vermindert voorts met 48% van het resultaat voor vennootschapsbelasting ad f 75.000, zijnde f 36.000. Hoe dient dit behandeld te worden?

Door de compensabele verliezen over de jaren 1 en 2 kon de latente belastingverplichting inzake de afschrijvingsverschillen over in totaal 9 jaren vrijvallen. Hiervan zijn aan het einde van jaar 4 in totaal 3 jaren verstreken, zodat voor de latente verplichting over 6 jaren mogelijk opnieuw een voorziening gevormd moet worden; deze zou $6 \times f 12.000$, dus f 72.000 bedragen.

Dit effect signaleert de OK in het Van Gelder-arrest ook en noemt dit 'een lastenverzwarende in de toekomst'. Letterlijk genomen is dat juist, maar dat is niet de vraag; deze is of de toekomstige belastinglast *onevenredig* zwaar wordt in verhouding tot de winst.

De vennootschap in ons voorbeeld heeft het volgende standpunt overwogen. Bij een resultaat voor belastingen van f 75.000 past een normale belastinglast (à 48%) van f 36.000. Door het recht op verliescompensatie behoeft dit niet betaald te worden; het bedrag kan worden toegevoegd aan de latentie op het gebouw, waardoor de daarop toegepaste aftrek van f 72.000 wordt verminderd tot (ook) f 36.000. Dit is minder dan 48% van het resterende compensabele verlies ad f 150.000.

Daardoor kwam onze vennootschap op een andere gedachte. Het resterende compensabele verlies ad f 150.000 is nog 6 jaar compensabel; de lezer kan nagaan dat het aan het einde van jaar 1 te compenseren verlies precies gecompenseerd is door de fiscale winsten over de jaren 3 en 4.

Dat recht op verliescompensatie vertegenwoordigt aan het einde van jaar 4 een waarde van 48% van f 150.000, dus van f 72.000. De toegepaste aftrek op de latentie op het gebouw bedraagt eveneens f 72.000 en komt op in eveneens 6 jaar. Het in voorgaande jaren ingenomen standpunt noodzaakt dus geenszins tot het opvoeren van een belastinglast van f 36.000 in de resultatenrekening. Deze last is dus f 36.000 lager dan normaliter te verwachten valt en dit bedrag komt (door de gekozen cijfers) exact overeen met het bedrag dat in jaar 2 niet in aanmerking kon worden genomen.

Daarmee strijkt de vennootschap de OK wel erg tegen de haren in. De vraag of de gevolgde handelwijze leidt tot een onevenredig zware toekomstige belastinglast in de toekomst is echter nog niet beantwoord. Dit gebeurt in jaar 5.

Jaar 5

In jaar 5 wordt het doorzettingsvermogen van de onderneming bekroond: de winst voor vennootschapsbelasting bedraagt f 500.000. Door het afschrijvingsverschil ad f 25.000 is de fiscale winst f 525.000. Daarop komt het compensabele verlies van f 150.000 in mindering, zodat belasting betaald moet worden over f 375.000. Deze belasting bedraagt (à 48%) f 180.000.

Het recht op verliescompensatie is voor f 25.000 verminderd door het afschrijvingsverschil. Daarom moet de aftrekpost ad f 72.000 op de latentie op het gebouw weer met 48% van f 25.000 verminderd worden, waarna f 60.000 resteert.

Er is echter geen compensabel verlies en dus ook geen rechtvaardiging voor de aftrekpost meer. Deze moet dus opgeheven worden en dat leidt tot een belastinglast van f 60.000. Te zamen met de te betalen belasting van f 180.000 komt de belastinglast in de resultatenrekening dus op f 240.000.

En dat is exact 48% van de winst voor belasting! Er treedt dus geen *onevenredig* zware belastinglast op! De OK heeft in zoverre gelijk dat een passieve latentie die met een actieve wordt gecompenseerd niet volledig verdwijnt: er blijft een latente latentie. Dit is echter zelfs bij een gunstige ontwikkeling geen bezwaar en alleen dan keert de passieve latentie terug. Het is dus zeker geen bezwaar in een zorgelijke situatie als die waarop de OK zich zo uitdrukkelijk beroept.

4. Conclusies uit het voorbeeld

Een bewijs aan de hand van een voorbeeld is in beginsel wat verdacht. De casusposities kunnen selectief gekozen zijn en er kunnen aan het voorbeeld impliciete veronderstellingen ten grondslag liggen die de geldigheid van de conclusies beperken.

Ten aanzien van de casusposities, de gekozen cijfers, meen ik dat alle denkbare situaties in model aan de orde zijn geweest. Een ander verloop van de relevante cijfers zal, naar ik vertrouw, niet tot andere conclusies

leiden. Wel houdt één van de impliciete veronderstellingen een beperking in, waarop ik terug kom.

Met nadruk wil ik echter nu nog stellen dat voor het voorgaande betoog géén keuze gemaakt behoefde te worden uit de veelheid van opvattingen over belastinglatenties, met uitzondering wellicht van het niet in aanmerking nemen van het bedrag van f 36.000 in jaar 2; hierover denkt b.v. Van Hoepen anders, maar dit valt buiten de vraagstelling, zoals deze in de aanvang van dit artikel is beschreven. Ook het contant maken van latenties heeft geen invloed op het betoog, althans aannemende dat actieve latenties op dezelfde wijze contant gemaakt moeten worden als de passieve latenties waarmee gecompenseerd wordt. Voor een ander standpunt is mij evenwel nog nooit een rechtvaardiging onder ogen gekomen.

Het betoog is uitsluitend gebaseerd op het stelsel van de Nederlandse vennootschapsbelasting, met name op het feit dat de fiscus met jaarlijkse *saldi* rekent.

De impliciete veronderstelling die de geldigheid van de conclusies uit het cijfervoorbeeld beperkt, is de veronderstelling van *zekerheid*. In het voorbeeld was sprake van volledige zekerheid, zowel ten aanzien van (de termijn van) het recht op verliescompensatie, als omtrent de termijnen en de bedragen van de opkomende passieve latenties.

Bij zekerheid past geen beroep op het voorzichtigheidsbeginsel: dat past slechts bij *onzekerheid* over het plaatsvinden van toekomstige gebeurtenissen en/of over de omvang van bedragen. Een beroep op het voorzichtigheidsbeginsel bij zekerheid leidt gemakkelijk tot stille of geheime reserves. Zowel het IASC als de RJ koppelen het voorzichtigheidsbeginsel uitdrukkelijk aan onzekerheden. In IAS 1, par. 9 wordt het voorzichtigheidsbeginsel als volgt omschreven (in de Nederlandse vertaling):

‘Aan vele transacties zijn onvermijdelijk onzekerheden verbonden, welke bij het opstellen van de jaarrekening met inachtneming van de voorzichtigheid dienen te worden afgewogen. De voorzichtigheid rechtvaardigt echter niet de vorming van geheime of stille reserves.’

In de Richtlijnen voor de Jaarrekening wordt in par. 1.02.108 vrijwel dezelfde tekst gebruikt.

Nu ben ik nog niet ingegaan op de vraag of in de aan de OK voorgelegde gevallen sprake was van zekerheid. Maar de OK heeft, zowel in het eerste Pakhoed-arrest als in het Van Gelder-arrest, in algemeen en krachtig gestelde uitspraken de indruk gewekt, zoal niet met zo veel woorden gezegd, dat deze zekerheid niet van belang is; zie b.v. het slot van mijn citaat uit het Pakhoed-arrest: *‘Daaraan doet niet af, dat . . . in de toekomst passieve latenties actueel zullen worden’*. Daarmee leek de OK een systeem dat niet tot onevenredig zware toekomstige lasten leidt te verwerpen en slechts een systeem dat tot een latente stille reserve leidt, te aanvaarden.

De HR oordeelde in zijn Pakhoed-arrest dat de OK met het criterium ‘reeds thans als vaststaande mag worden aangenomen’ een te strenge eis had gesteld en verlaagde dit tot ‘in redelijkheid mag worden aangenomen’. Nadien heeft de OK dit oordeel overgenomen.

Door dit oordeel ging de HR niet in op de vraag of het voorzichtigheidsbeginsel al dan niet van toepassing was, doch gaf aan dat beginsel slechts een wijdere interpretatie. Daarmee is voedsel gegeven aan het in de inleiding tot dit artikel geschetste gevoel dat de Pakhoed-zaak uiteindelijk op onjuiste gronden is beslist.

Toch is daarmee een precedent geschapen en nu het voorzichtigheidsbeginsel een wat ruimere toepassing zou kunnen krijgen dan uit de formuleringen van IASC en RJ kan worden afgeleid, is het zinvol de gezaghebbende uitspraken hierover nader te onderzoeken. Bovendien is niet in alle situaties waarin actieve latenties optreden sprake van zekerheid.

5. Het voorzichtigheidsbeginsel bij actieve latenties

Het voorzichtigheidsbeginsel is nog maar een beginsel; voor de toepassing in de praktijk is dus nadere uitwerking nodig. De vraag daarbij is: *‘hoe voorzichtig moet men zijn?’*

De niet gerechtelijke instanties die gezaghebbende uitspraken doen, hebben de uitwerking van het voorzichtigheidsbeginsel niet volledig aan de praktijk overgelaten, maar hebben op verschillende plaatsen zelf inhoud aan het begrip voorzichtigheid gegeven. Bij de bespreking hiervan beperk ik mij tot hetgeen het onderwerp van dit artikel raakt.

IASC

De door het IASC gegeven formulering van het voorzichtigheidsbeginsel is in het vorige hoofdstuk gereproduceerd. Bij de uitwerking in meer concrete situaties gebruikt het IASC uiteenlopende bewoordingen, waarvan de rechtvaardiging niet duidelijk is.

In IAS 10 wordt in par. 29 activering van voorwaardelijke baten verboden. In par. 14 wordt dit enigszins afgezwakt: als het ‘praktisch zeker’ (virtually certain) is dat de baten zullen worden genoten, is er geen sprake van een voorwaardelijke bate. Het is niet erg elegant een verbod af te zwakken door achteraf een definitie te wijzigen.

In IAS 12 wordt in par. 44 gesteld dat actieve latenties ontstaan uit tijdelijke verschillen niet dienen te worden geactiveerd, tenzij er een ‘redelijke verwachting’ (reasonable expectation) van realisatie bestaat. Dit is een duidelijke afzwakking van het IAS 10 ingenomen standpunt. IAS 12 vervolgt met specifieke beschouwingen over fiscale verliezen. In par. 48 wordt gezegd dat de potentiële bate uit voorwaartse verliescompensatie in aanmerking kan worden genomen bij de bepaling van het nettoresultaat, indien er ‘redelijkerwijze niet aan behoefte te worden getwijfeld’ (assurance beyond any reasonable doubt) dat de toekomstige fiscale winst voldoende zal zijn voor compensatie. In par. 25 wordt hiervan een voorbeeld gegeven: een éénmalig verlies bij een onderneming die al jaren winst maakt en naar verwachting nog jaren winst zal maken.

Hier geeft het IASC een zwaardere inhoud aan het voorzichtigheidsbeginsel dan in par. 44, maar dat lijkt gerechtvaardigd, omdat in par. 48 sprake is

van een verlies, terwijl in par. 44 verlies of winst nog buiten beschouwing blijft en vooral omdat par. 48 in feite de activering van (belasting over) toekomstige *commerciële* winst niet uitsluit. Dit volgt niet direct uit het 'matching principle' en is in het licht van IAS 18, waarin veel aandacht wordt besteed aan de periodetoerekening van opbrengsten, op zijn minst opmerkelijk.

Het vermoeden dat het IASC activering van toekomstige commerciële winst toelaat wordt nog versterkt door par. 49. Daarin schrijft IAS 12 compensatie met passieve latenties die binnen de compensatietermijn zullen of kunnen worden afgewikkeld voor 'indien aan de norm van par. 48 niet voldaan is'. Deze voorwaarde ligt niet voor de hand: men dient toch éérst rekening te houden met zekerheden en dan met waarschijnlijkheden. Door het categorisch karakter van het voorschrift van par. 49 lijkt de IASC ook overtuigd te zijn van de zekerheid. Het lijkt beter de volgorde van de paragrafen 48 en 49 om te draaien.

De in IAS 12 gedane uitspraken dateren van 1979.

TO

In Nederland heeft het voormalige Tripartiete Overleg (TO) al eerder, in 1975, een uitwerking van het voorzichtigheidsbeginsel gegeven, juist op het gebied van belastingen. Ook daarin worden uiteenlopende bewoordingen gebruikt waarvan de motivering niet duidelijk gemaakt wordt.

In hoofdstuk VI.1 wordt in par. 19 ten aanzien van latente claims in het algemeen gesteld dat actieve latenties met passieve mogen worden gecompenseerd, tenzij 'de mogelijkheid tot daadwerkelijke compensatie ... onwaarschijnlijk is, bijvoorbeeld als expiratedata sterk uiteen lopen'. Als dit laatste het geval is, of als de actieve latenties de passieve overtreffen, dan is activering van het verschil alleen aanvaardbaar indien 'in redelijkheid mag worden aangenomen' dat de actieve latenties gerealiseerd zullen worden, bijvoorbeeld door compensatie met toekomstige winsten.

Dit is, in het licht van het eerste Pakhoed-arrest van de OK, wel een zeer ruimhartig standpunt! Ten aanzien van actieve latenties uit hoofde van voorwaartse verliescompensatie zwakt het TO in par. 27 dit standpunt iets af door te stellen dat activering van een dergelijke latentie 'slechts in uitzonderingsgevallen mogelijk' is en wel in de situatie die ook in par. 25 van IAS 12 genoemd is: een éénmalig verlies bij een onderneming die jaar na jaar fiscale winst maakt en naar verwachting zal blijven maken.

Het vorenstaande zou de lezer kunnen verleiden tot de conclusie dat het TO een bastion van vrijzinnigheid was. Die indruk is echter onjuist: in par. 23 van voornoemd hoofdstuk VI.1 concludeert het TO dat de mogelijkheid tot compensatie van actieve en passieve latenties 'geheel of ten dele' ontbreekt indien de actieve latentie voortvloeit uit het recht op voorwaartse verliescompensatie en wel omdat dan sprake is 'van een voorwaardelijke claim'. De feitelijke onjuistheid van deze reden meen ik eerder in dit artikel te hebben aangetoond. Opmerkelijk is echter de impliciete interpretatie die het TO aan het voorzichtigheidsbeginsel geeft: géén activering van voorwaardelijke baten! Dit lijkt niet te rijmen met de eerder weergegeven uitspraken in par. 19 van hetzelfde hoofdstuk.

De situatie vanaf 1980

Zowel bij het TO als bij het IASC varieerden de interpretaties van het voorzichtigheidsbeginsel van strikt tot ruimhartig. De OK gaf in 1979 en begin 1980 een zeer strakke uitleg, die door de HR later in 1980 werd omgebogen tot nogal liberaal ('in redelijkheid mag worden aangenomen'). Ik betwijfel echter of deze uitspraak als een algemene interpretatie van het voorzichtigheidsbeginsel gezien mag worden; daarom mag niet te snel worden geconcludeerd dat de uitspraken van TO en IASC hun betekenis (voor Nederland) hebben verloren.

Laatstbedoelde uitspraken staan echter wel bloot aan kritiek en wel op de volgende punten:

1. De proliferatie van termen die variëren van 'vrijwel zeker' tot 'in redelijkheid mag worden aangenomen' roept verwarring op.
2. Er is niet of onvoldoende gemotiveerd waarom actieve latenties uit hoofde van verliescompensatie anders behandeld moeten worden dan andere actieve latenties.
3. Activering van toekomstige commerciële winst wordt niet uitgesloten, terwijl niet is aangegeven hoe dit te rijmen valt met het 'matching principle'.

RJ

In oktober 1983 heeft de RJ een ontwerp-richtlijn over latente belastingen in de jaarrekening uitgegeven. Voor het onderwerp van dit artikel zijn de volgende passages van belang:

'Actieve belastinglatenties dienen te worden gewaardeerd, indien en voor zover ten minste tot het bedrag ervan ook passieve latenties voorkomen met dezelfde looptijd. Is aan deze voorwaarde niet voldaan, dan is waardering anders dan op nihil alleen toelaatbaar, indien en voor zover er redelijkerwijze niet aan behoeft te worden getwijfeld dat de toekomstige fiscale winst voldoende zal zijn voor de verrekening.

Indien actieve en passieve latenties dezelfde looptijd hebben dienen deze in de balans te worden gesaldeerd.' (Par. 10)

'Verwerking van een actieve latentie uit hoofde van compensabele verliezen conform alinea 10 is slechts mogelijk indien gedurende de termijn van de voorwaartse verliescompensatie binnen de compensatietermijn, voldoende fiscale winsten ontstaan. In het algemeen geldt voor compensabele verliezen slechts de mogelijkheid van compensatie met passieve latenties met dezelfde looptijd binnen de compensatieperiode.' (Par. 18)

Hieruit meen ik de volgende conclusies te kunnen trekken:

1. De RJ sanctioneert de uitwerking die in het voorbeeld eerder in dit artikel is gegeven.
2. De RJ sluit activering van (belasting over) toekomstige *commerciële* winst niet uit, hetgeen naar de geest niet geheel strookt met hetgeen in hoofdstuk 2.15.1 van de Richtlijnen over de periodetoerekening wordt gezegd.
3. Ter zake van de zojuist genoemde activering omschrijft de RJ het voorzichtigheidsbeginsel echter met de woorden 'er redelijkerwijze niet

aan behoefte te worden getwijfeld', hetgeen mij straffer in de oren klinkt dan 'in redelijkheid mag worden aangenomen' (HR). De RJ volgt hier het IASC.

4. De RJ behandelt de actieve latenties uit hoofde van verliescompensatie wel afzonderlijk, maar geeft daarvoor geen andere uitwerking dan voor andere actieve latenties.

Het standpunt van de RJ is naar mijn mening een belangrijke verbetering ten opzichte van de uitspraken van TO en IASC.

6. Zekerheidsaspecten van enkele latenties

Een belangrijk aspect van het vraagstuk is, zoals gezegd, de zekerheid. Zonder pretentie van volledigheid wil ik enkele korte beschouwingen wijden aan dit aspect bij actieve latenties die voortvloeien uit c.q. samenhangen met:

- a. verliescompensatie;
- b. liquidatie van deelnemingen;
- c. voorzieningen.

Ad a. Verliescompensatie

Ten aanzien van het recht op voorwaartse verliescompensatie is er in het voorgaande van uitgegaan dat dit na 8 jaar vervalt (art. 20 lid 2 Wet Vennootschapsbelasting 1969, zoals dit luidt met ingang van 1979). Ingevolge art. 20 lid 3 Wet Vennootschapsbelasting 1969 (Wet Vpb) zijn verliezen geleden in de eerste 6 jaar van het bestaan van een vennootschap *onbeperkt* compensabel (de z.g. aanloopverliezen), zodat in beginsel in de jaarrekening alle passieve latenties daarmee te compenseren zijn.

Wel moet - met name na het zesde jaar - bedacht worden dat de oudste verliezen het eerst gecompenseerd worden, zodat een verlies in het zevende jaar eerst verrekenbaar is indien voor het einde van het vijftiende jaar ook alle aanloopverliezen ingehaald zijn.

Ad b. Liquidatie van deelnemingen

Dit type actieve latentie is in het Pakhoed-arrest ten tonele gekomen. Verliezen op deelnemingen kunnen, wegens de deelnemingsvrijstelling ex art. 13 lid 1 Wet Vpb, slechts ten laste van het fiscale resultaat van de deelnemende vennootschap worden gebracht indien de deelneming geliquideerd wordt en wel in het jaar waarin de liquidatie voltooid wordt (art. 13 lid 5 Wet Vpb).

Indien de liquidatie nog niet voltooid is kan er onzekerheid bestaan ten aanzien van het *tijdstip* waarop het verlies op de deelneming ten laste van het fiscale resultaat kan worden gebracht. Die onzekerheid bestaat zolang men bij de liquidatie van de deelneming afhankelijk is van de instemming of de medewerking van derden. In het laatste stadium van een liquidatie kan een deelnemende onderneming, met name indien het gaat om een 100%-dochteronderneming, het tijdstip van voltooiing van de liquidatie geheel zelfstandig, dus onafhankelijk van derden, bepalen; de voltooiing

van de liquidatie kan dus ook naar believen uitgesteld worden, zij het vermoedelijk niet eindeloos.

Blijkens het arrest van de HR verkeerde Pakhoed ten opzichte van een ongenoemde dochtermaatschappij in deze situatie.

De gedragslijn van de onderneming is dan voorspelbaar. Indien fiscale winst gemaakt wordt of in de voorafgaande 2 jaar gemaakt is, zal de liquidatie snel voltooid worden en zullen de gebleken verliezen in de aangifte verwerkt worden. Is er echter géén fiscale winst, dan zal de liquidatie in het, of een, volgend jaar voltooid worden. Dat betekent dat compensatie kan plaatsvinden met (ten minste) de passieve latenties die in de eerstkomende 9 jaar opkomen: het jaar waarin de liquidatie voltooid wordt plus 8 jaar voortwaartse verliescompensatie; uiteraard geldt dit niet als deze passieve latenties al met andere actieve latenties (b.v. uit verliescompensatie) zijn gecompenseerd.

Pakhoed had echter, blijkens het arrest van de Hoge Raad, nog een andere deelneming (Nederhorst) in liquidatie, waarvan de voltooiing eerst binnen een termijn van 2 à 3 jaren te verwachten viel. In die situatie kunnen de passieve latenties die binnen 3 jaar opkomen niet gecompenseerd worden met déze actieve latentie; wel kunnen dan de passieve latenties die opkomen in het vierde tot en met het twaalfde jaar in aanmerking genomen worden. De voorzichtigheid kan gebieden deze termijn nog wat later in de tijd te stellen. In het geval van Pakhoed bleek dat geen enkel probleem op te leveren.

Juist de beschikbaarheid van deelnemingen in vergevorderde staat van liquidatie maakt een zeer flexibele 'tax planning' mogelijk. Zoals ik bij de bespreking van jaar 3 van mijn cijfervoorbeeld heb gezegd, kan het vraagstuk het best beschouwd worden vanuit de bestaande passieve latenties. In de onderhavige situatie kan een veel ruimere keus uit die passieve latenties gemaakt worden dan bij een reeds bestaand recht op verliescompensatie, omdat daarvan de begrenzing in de tijd reeds vaststaat.

Bij liquidatieverliezen op deelnemingen kan dus alleen onzekerheid over de ingangsdatum bestaan.

Ad c. Voorzieningen

Ten slotte kunnen actieve latenties voorkomen bij voorzieningen. In bepaalde gevallen aanvaardt de fiscus lagere voorzieningen dan het bestuur van de vennootschap bij het opstellen van de jaarrekening noodzakelijk acht. Het belangrijkste voorbeeld hiervan is de 'Voorziening Algemene Risico's' die kredietinstellingen is toegestaan bij art. 329 lid 3 van titel 6 BW 2.

Indien een verschil tussen de fiscaal aanvaarde en de door het bestuur noodzakelijk geachte dotatie aan de voorziening tot verhoging van de fiscale winst leidt, moet hierover belasting betaald worden; wanneer inderdaad verliezen tot de door het bestuur verwachte omvang optreden wordt het fiscale resultaat lager dan het in de jaarrekening getoonde.

Zolang die verliezen nog niet zijn opgetreden, kan de over het verschil betaalde belasting (de 'actieve' latentie) niet gecompenseerd worden met

passieve latenties: het (tijdstip van) optreden van dergelijke verliezen is in het algemeen onzeker en dus kan ook niet bepaald worden met *welke* passieve latenties moet worden gecompenseerd.

Deze belasting dient dan mijns inziens op de desbetreffende voorziening in aftrek te worden gebracht. In het ongunstigste geval, d.i. indien ten tijde van het optreden van deze verliezen uit anderen hoofde onvoldoende fiscale winst ter compensatie beschikbaar is, geeft het bedrag van de voorziening aan hoeveel voor dekking van verliezen beschikbaar is; in gunstiger situaties is méér beschikbaar dan het gesaldeerde bedrag van de voorziening. Bij de vaststelling van de hoogte van de voorziening kan hiermee rekening gehouden worden: op dat moment is immers (ongeveer) bekend tot welk bedrag verliezen in het volgende jaar *achterwaarts* gecompenseerd kunnen worden!

De RJ wijst, in par. 11 van de eerder in dit artikel genoemde ontwerprichtlijn, de zojuist beschreven handelwijze in het algemeen af. Deze wordt echter dwingend voorgeschreven door De Nederlandsche Bank in het Model Jaarrekening van Geregistreerde Kredietinstellingen (Handboek Wet Toezicht Kredietwezen, onderdeel 4820-006). Hierover heeft De Nederlandsche Bank geen overeenstemming kunnen bereiken met het toenmalige TO (ibid, onderdeel 1430, tweede voetnoot). Evenals de wet een uitzondering maakt voor de VAR, zou de RJ echter een uitzondering moeten maken voor belasting daarover.

7. Zekerheidsaspecten van enkele passieve latenties

In het kader van het onderhavige vraagstuk is het ook ten aanzien van de passieve latenties van belang of en in hoeverre vaststaat of de daarmee samenhangende, in beginsel belastbare, bedragen binnen de compensatietermijn in de aangifte verwerkt zullen moeten of kunnen worden. Ook hier leg ik mij beperkingen op en wel tot:

- a. duurzame activa (exclusief herwaardering);
- b. voorraden;
- c. herwaardering.

Ad a. Duurzame activa

In het cijfervoorbeeld zijn latenties op gebouwen aan de orde geweest. Daaruit mag niet de conclusie worden getrokken dat latenties op duurzame activa altijd gecompenseerd kunnen worden. Allereerst valt te denken aan latenties op grond: het staat slechts zelden vast wanneer deze zullen verdwijnen.

Maar ook bij duurzame activa die worden afgeschreven kan niet zonder meer tot compensatie met actieve latenties worden besloten. Indien namelijk een zodanig fiscaal waarderingsstelsel van kracht is dat duurzame activa in de eerste perioden na de aanschaffing fiscaal steeds lager gewaardeerd worden dan in de jaarrekening, dan moet ernstig rekening gehouden worden met het feit dat opkomende verschillen op oudere activa regelmatig zullen wegvallen tegen nieuwe latenties op ter vervanging aan te schaffen activa: de fiscus rekent immers slechts met het eindbedrag van de jaarlijkse

aangifte. Er zijn wel methoden om deze saldering binnen het boekjaar van ontstaande en tenietgaande passieve latenties te ondervangen, maar die vereisen in het algemeen juridische handelingen. Met de consequenties hiervan mag het bestuur van de vennootschap bij het opstellen van de jaarrekening naar mijn mening slechts rekening houden indien het tenminste heeft besloten tot die handelingen; eerst dan ontstaat voldoende zekerheid dat de bestaande passieve latenties daadwerkelijk tegen de actieve zullen wegvallen.

Ad b. Voorraden

Bij voorraden die fiscaal volgens het ijzeren voorraad- of volgens het lifo-stelsel worden gewaardeerd is de voor compensatie van latenties vereiste zekerheid veelal afwezig. Het is immers zeer moeilijk te voorspellen wanneer de verschillen met de in de jaarrekening gevolgde waardering tot een verhoging van de fiscale winst c.q. een verlaging van het fiscale verlies zullen leiden: dat hangt af van het toekomstig verloop van de hoeveelheden en van de prijzen van de desbetreffende artikelen. Daardoor kan van deze latenties in het algemeen niet gesteld worden dat zij zullen wegvallen bij het optreden van compensabele verliezen, tenzij deze laatste fiscaal als aanloopverliezen aan te merken zijn.

Ad c. Herwaardering

Een belangrijke vraag is of passieve latenties die aan het licht zijn gekomen bij herwaardering van - met name - duurzame activa als vervallen kunnen worden beschouwd bij het optreden van compensabele verliezen. Op het eerste gezicht lijkt het antwoord hierop bevestigend te moeten zijn; immers, de afloop van deze latenties is exact gelijk aan die in het eerder gegeven voorbeeld: de bedragen die uit de voorziening vrijvallen, zijn voor een reeks van jaren exact vooruit bekend.

Bij herwaardering moet echter ook rekening gehouden worden met de mogelijkheid van een latere afwaardering, zeker na de invoering van de z.g. Aanpassingswet Vierde EG-Richtlijn. Art. 390 lid 3 van deze wet bepaalt dat de herwaarderingsreserve ten minste de som van de herwaarderings van de per balansdatum aanwezige activa moet bevatten. Dit betekent dat de vermogenstoename uit de herwaardering van een actief beschikbaar moet blijven voor een eventuele toekomstige afwaardering van dat actief. De consequentie hiervan is dat passieve latenties uit herwaardering niet beschikbaar zijn voor compensaties. Overigens geldt het opvoeren van een latentie niet als een vermindering van de herwaarderingsreserve en betekent dus niet dat het wettelijk minimum van die reserve wordt aangetast.

In de gedachten die aan vorengenoemde bepalingen ten grondslag liggen had de OK betere argumenten kunnen vinden voor het Van Gelder-arrest, althans ten dele. Hoewel een deel van de passieve latenties die Van Gelder compenseerde met het recht op verliescompensatie voortkwam uit herwaardering, heeft de OK dit echter op geen enkele wijze in zijn overwegingen betrokken. Er is zowel door Sanders & Burgert als door Van Hoepen (in zijn proefschrift) al op gewezen dat hier een beroep op het realisatiebeginsel passend zou zijn geweest.

Een stelselmatige toepassing van genoemde Aanpassingswet met betrekking tot het onderwerp van dit artikel leidt mijns inziens tot een consequentie die mogelijk nog niet algemeen onderkend wordt. De vorming van een latentie ten laste van de herwaarderingsreserve vindt zijn grond in het feit dat de fiscus normaliter zijn aandeel in de herwaardering eist. Indien een (deel van de) passieve latentie uit herwaardering actueel wordt in een jaar waarover door uitoefening van het recht op verliescompensatie geen belasting wordt betaald, dan dient deze vrijvallende passieve latentie mijns inziens weer aan de herwaarderingsreserve te worden toegevoegd ter voldoening aan eerdergenoemd art. 390 lid 3 Titel 8 BW 2 en kan dus niet ten gunste van het resultaat komen. Hetzelfde geldt mijns inziens bij wijziging van het belastingtarief.

8. Samenvatting

In het voorgaande is door middel van een cijfervoorbeeld aangetoond dat passieve latenties op nihil kunnen worden gewaardeerd indien er actieve latenties zijn die met zekerheid opkomen (of die men met zekerheid kan laten opkomen) in dezelfde periode als waarin de passieve latenties worden afgewikkeld. Kernpunt hierin is de zekerheid; betoogd is dat de gerechtelijke instanties in de arresten inzake Pakhoed en Van Gelder het voorzichtigheidsbeginsel op een onjuiste wijze hebben gehanteerd.

Voorts wordt aangetoond dat gezaghebbende uitspraken over het voorzichtigheidsbeginsel weinig onderlinge overeenstemming vertonen; de recente uitspraak van de Raad voor de Jaarverslaggeving is echter een stap op de goede weg. Ten slotte is van enkele veel voorkomende actieve en passieve latenties nagegaan in welke mate normaliter sprake is van zekerheid over het moment waarop zij actueel worden.

Literatuur

- Bak, G. G. M.: Hof Amsterdam 31 mei 1979 (Ondernemingskamer); jaarrekening (Pakhoed Holding N.V.). T.V.V.S./Ondernemingsrecht 1979, nr. 7, p. 235-241.
- Beckman, H.: Het arrest van de Ondernemingskamer inzake de jaarrekening 1976 van Van Gelder. MAB, december 1980, p. 546-557.
- Beckman, H.: De arresten van Ondernemingskamer en Hoge Raad inzake de jaarrekening 1977 van Pakhoed. MAB, januari 1981, p. 9-14.
- Burggraaff, J. A.: De waardering van actieve belastinglatenties. MAB, december 1979, p. 554-562.
- Hoepen, M. A. van: Anticipated and Deferred Corporate Income Tax in Companies' Financial Statements (proefschrift). Kluwer, 1981, p. 224-233.
- Hoepen, M. A. van: Anticipated and Deferred Corporate Income Tax in Companies' Financial Statements (samenvatting proefschrift). MAB, oktober 1981, p. 521-526.
- Hoge Raad: Arrest 26 maart 1980 (Pakhoed Holding N.V.), o.a. opgenomen in Documentatie rond de Jaarrekening, Kluwer, p. 1.07-37/57.
- International Accounting Standards Committee, IAS 1: Disclosure of Accounting Policies. Januari 1975, o.a. opgenomen in Documentatie rond de Jaarrekening, Kluwer, p. 3.00-01/12.
- International Accounting Standards Committee, IAS 10: Contingencies and Events Occurring After the Balance Sheet Date. Oktober 1978, o.a. opgenomen in Documentatie rond de Jaarrekening, Kluwer, p. 3.10-01/18.
- International Accounting Standards Committee, IAS 12: Accounting for Taxes on Income. Juli 1979, o.a. opgenomen in Documentatie rond de Jaarrekening, Kluwer, p. 3.12-01/28.

- International Accounting Standards Committee, IAS 18: Revenue Recognition. September 1982, o.a. opgenomen in Documentatie rond de Jaarrekening, Kluwer, p. 3.18-01/30.
- Meeles, D. A. M.: Rechtspraak betreffende de jaarrekening. De Naamloze Vennootschap 57/9 (1979), p. 149-153.
- Ondernemingskamer: Arrest 31 mei 1979 (Pakhoed Holding N.V.), o.a. opgenomen in Documentatie rond de Jaarrekening, Kluwer, p. 1.07-01/21.
- Ondernemingskamer: Arrest 7 februari 1980 (Van Gelder Zonen N.V.), o.a. opgenomen in Documentatie rond de Jaarrekening, Kluwer, p. 1.09-02/50.
- Ondernemingskamer: Arrest 29 mei 1980 (Pakhoed Holding N.V.), o.a. opgenomen in Documentatie rond de Jaarrekening, Kluwer, p. 1.07-59/64.
- Raad voor de Jaarverslaggeving: Richtlijnen voor de jaarrekening, Kluwer, afl. 1, juni 1980.
- Raad voor de Jaarverslaggeving: Richtlijnen voor de Jaarrekening, tussentijdse publikatie, Kluwer, oktober 1983.
- Sanders, P. en Burgert, R.: Jaarrekening van ondernemingen, deel IV, Jurisprudentie. Samsom, afl. September 1980, p. 375-387.
- Smulders, G. B. A. M.: De Ondernemingskamer en de verliescompensatie. De Accountant, november 1980, p. 154-158.
- Tripartiete Overleg (Commissies Jaarverslaggeving): Beschouwingen naar aanleiding van de Wet op de Jaarrekening van Ondernemingen, hoofdstuk VI.1. Belastingen in de Jaarrekening, Kluwer, afl. 4, december 1975.